

УДК 81.161.3'373'27:398.9(=161.3)

Аб дыферэнцыяцыі ў выкарыстанні фразеалагізмаў з аднолькавым значэннем і яе асновах

В. А. ЛЯШЧЫНСКАЯ

У артыкуле зроблена спроба ўстанаўлення асноў дыферэнцыяцыі фразеалагізмаў беларускай мовы з адным і тым жа значэннем у маўленчай дзейнасці чалавека і прычын узнікнення гэтых адзінак.

Ключавыя словы: фразеалагізм, аднолькавае значэнне, слоўнік, унутраная форма, вобразны складнік, дыферэнцыяцыя выкарыстання.

There is made an attempt to find out the differentiation basis of Belarusian idioms with the same meaning in a person's speech activity and the reasons for this unit appearing.

Keywords: idiom, the same meaning, dictionary, internal form, figurative component, use differentiation.

Даўно заўважана наяўнасць большай ці меншай колькасці фразеалагізмаў для абазначэння аднаго і таго ж паняцця, з'явы, дзеяння і інш. у разнастайнасці формы іх выражэння. Зразумела, што гэты факт выклікае шэраг пытанняў, з якіх найперш выдзяляюцца два. Першае звязана з прычынай узнікнення фразеалагізмаў: чаму і для чаго столькі абазначэнняў аднаго і таго ж; другое, як вынік першага, – з іх выкарыстаннем: ці на самой справе яны абазначаюць адно і тое ж і ці ёсць магчымасць-немагчымасць, дапушчальнасць-недапушчальнасць ужывання фразеалагізмаў і замены іх адно другім у адным і тым жа кантэксце, альбо ці ёсць розніца паміж фразеалагізмамі з аднолькавым ці блізкім значэннем і ў чым яна выражаецца пры іх выкарыстанні. Адказы на гэтыя пытанні асабліва актуальныя для прагматычным мэтай, для ўстанаўлення правілаў і законаў функцыянавання фразеалагізмаў у маўленні, для дакладнага і правільнага выкарыстання фразеалагічных адзінак (ФА) у маўленчай дзейнасці носьбітаў мовы ў залежнасці ад сітуацыі, умоў і з пэўнай мэтай.

Для ілюстрацыі звернемся да колькасці прадстаўленай групы ФА, аб'яднаных агульным значэннем 'многа, у вялікай колькасці', якіх толькі ў складзе "Слоўніка фразеалагізмаў" І.Я. Лепешава налічваецца 64: *ад туза; адбою няма; без ліку; без меры; будзь здароў; бяры не хачу; валіцца цераз горла; вышэй вушэй; вышэй галавы; да гібелі; дай бог; дай бог/божа кожнаму; да ліха; да Масквы ракам не пераставіш; да халеры; да хваробы; да чорта; дзякуй богу; з горла лезе/лезла/валіцца/валілася; з горла прэ/перла; імя .. легіён; канца-краю не відаць; колькі ўлезе; колькі хочаш; куры не клююць; мора разліўное; на валовай скуры/шкуру не спішаш; не кот наплакаў; непачаты край/вугал/кут; не хаханькі; пальцам не праткнуць; па <самае> горла; па <самую> завязку; па <самыя> вушы; плюнуць некуды; повен/поўны рот; праз/цераз меру; сорак саракоў; у кожнай кішэні па жмені; хоць адбаўляй; хоць гаць гаці; хоць вазамі вазі; хоць граблямі грабі/заграбай; хоць заваліся; хоць заліся; хоць касой касі; хоць касу закладвай/закладай; <хоць> плот гарадзі; хоць сцены ў хаце абклейвай/клей; хоць <ты> махалам махай; цераз край; цьма цьмушчая; цэлы воз; чортава гібель; чортава процьма; чорт што; яблыку няма дзе ўпасці; як бобу; як гразі; як дроў; як завязець; як на дзяды; як сабак нярэзаных [1].*

Для поўнага засваення такой колькасці ФА ці нават толькі адзінкавых з іх неабходна ведаць, дзе і калі, пры якіх умовах, у сувязі з чым, з якой мэтай можна выкарыстаць тую ці іншую адзінку з прыведзеных, паколькі гэта вымушаецца ўстаноўленымі правіламі маўленчай дзейнасці калектыву. Справа ў тым, што ўсе яны далёка не адназначныя ў выкарыстанні. Чым жа кіравацца для правільнага выкарыстання, для дакладнасці ўжывання названай групы ФА, як, дарэчы, і іншых?

Пошук адказу на пастаўленыя пытанні з'яўляецца асноўнай мэтай прапанаванага артыкула, паколькі, як вядома, у мове няма нічога збытковага, у тым ліку гэта датычыць і адносна большай ці меншай колькасці фразеалагізмаў аднаго семантычнага поля, а можа, нават

яшчэ ў большай ступені менавіта адносна гэтых унікальных адзінак нашай мовы, паколькі фразеалагізмы “ўзнікаюць на аснове вобразнага ўяўлення аб рэчаіснасці, якое адлюстроўвае пераважна абіходна-эмпірычны, гістарычны і духоўны вопыт моўнага калектыву, звязаны з яго культурнымі традыцыямі” [2, с. 302], і ў ФА выяўляецца ўніверсальны прынцып эканоміі, які абазначае “мінімальную затрату маўленчых намаганняў для забеспячэння максімальнага разумення суб’яседнікам” [3, с. 99]. А каб разумець, дакладна ўспрыняць поўны сэнс ФА, трэба правільна, да месца, у пэўным акружэнні выкарыстаць гэтую адзінку.

Але спачатку выявім пэўную інфармацыю, якая ўтрымліваецца ў слоўніку і можа быць скарыстана для дыферэнцыяцыі ў выкарыстанні прыведзенай семантычнай групы ФА, паколькі ў слоўніку выдзяляюцца некалькі паказчыкаў, якімі можна кіравацца для правільнага выкарыстання ФА.

Так, для асобных ФА ў слоўніку акрэсліваецца такі крытэрыі размежавання для іх выкарыстання, які можна кваліфікаваць як абазначэнне пры семантыцы пэўных ФА таго, што выяўляецца ў вялікай колькасці, ці ўлічваецца спалучальнасць ФА са строга акрэсленымі словамі. Напрыклад, ФА *яблыку няма/не было дзе ўпасці* падаецца з фразеалагічным значэннем ‘у вялікай колькасці’, якое суправаджаецца дадатковай інфармацыяй: “Пра мноства людзей у якім-н. месцы (памяшканні, вагоне, на плошчы і пад.)” [1, т. 2, с. 569]. Праўда, у слоўніку з усіх ФА з агульным значэннем ‘многа, у вялікай колькасці’ толькі асобныя суправаджаюцца такой інфармацыяй: суадносяцца паводле выкарыстання ФА адносна наймення: 1) людзей (*хоць* <плот гарадзі; яблыку няма дзе ўпасці>), 2) дзяцей (*як бобу*), 3) грыбоў ці ягад (*хоць вазамі вазі; хоць граблямі грабі/заграбай; хоць касой касі; хоць касу закладвай/закладай*), 4) грошай (*куры не ключоць; хоць сцены ў хаце аблейвай/клей*), 5) яды (*як на дзяды*), 6) напояў (*мора разліўное*), 7) клопату, работы, спраў і пад. (*вышэй вушэй; вышэй галавы; па <самае> горла; па <самыя> вушы; повен/поўны рот*), 8) матэрыялу, ежы і інш. (*бяры не хачу*). ФА *хоць заліся* суправаджаецца заўвагай пра яе выкарыстанне для абазначэння “часцей пра малако, вадку і пад.” [1, т. 1, с. 456], хаця яна ўжываецца і для абазначэння вялікай колькасці віна, гарэлкі і пад.

Нярэдка ў слоўніку ўказваецца, што адна і тая ж ФА акрэсленага семантычнага поля абазначае вялікую колькасць не аднаго чаго-небудзь, а рознага, ці можа спалучацца з рознымі найменнямі чаго-небудзь адносна ўказання іх вялікай колькасці. Так, адна і тая ж ФА выкарыстоўваецца для абазначэння мноства: 1) людзей, канкрэтных і абстрактных прадметаў (*без ліку; хоць адбаўляй; цераз край*), 2) людзей і неадушаўлёных прадметаў (*хоць гаць гаці; хоць <ты> махалам махай; цэлы воз; чортава гібель; чортава процьма; як дроў*), 3) людзей і адушаўлёных прадметаў (*як сабак нярэзанных*), 4) адушаўлёных і кантрэтных прадметаў (*да гібелі*), 5) адушаўлёных і неадушаўлёных прадметаў (*як гразі*).

У сувязі з тым, што такая інфармацыя ў слоўніку падаецца толькі для некаторых ФА, а большасць засталася без яе, можна меркаваць пра іх ужыванне без усякіх абмежаванняў, г. зн. яны могуць абазначаць мноства, вялікую колькасць людзей, самых розных адушаўлёных і неадушаўлёных прадметаў і інш. Але ці так гэта? Возьмем, напрыклад, ФА *ад пуза, да Масквы ракам не пераставіш, у кожнай кішэні па жмені, пальцам не праткнуць*, якія, як вядома, нягледзячы на адсутнасць у слоўніку памет такога парадку, у маўленні таксама дыферэнцыруюцца паводле свайго выкарыстання: часцей за ўсё ФА *ад пуза* абазначае мноства яды, харчавання, страў і пад., ФА *да Масквы ракам не пераставіш і пальцам не праткнеш* – толькі пра мноства людзей, у *кожнай кішэні па жмені* – пра розныя прадметы, у тым ліку і грошы.

Другім паказчыкам правільнага ўжывання ФА служыць падача ў слоўніку слоў-суправаджальнікаў, без якіх тая ці іншая ФА не можа рэалізавацца ў маўленні, тым самым вызначаецца правіла яе ўжывання, дакладнасць яе выкарыстання. З усіх прыведзеных ФА, аб’яднаных агульным значэннем ‘многа, у вялікай колькасці’, гэты крытэрыі вызначаецца, напрыклад, для аднаструктурных і абсалютна тоесных паводле прыведзенага ў слоўніку значэння (‘вельмі многа’) ФА *колькі ўлезе і колькі хочаш*, якія адрозніваюцца ва ўжыванні на аснове розных слоў-суправаджальнікаў: першая – “браць, набраць і пад.” (*Набралі хлопцы рыбы колькі ўлезе і накіраваліся дадому*. Я. Маўр), а другая – “даваць, адпускаць і пад.” (*Грошай на шпіёнскую і падрыўную прапаганду прэзідэнт адпускае колькі хочаш*. “Полымя”); а таксама

для ФА *повен/поўны рот*, якая заўсёды спалучаецца з назоўнікамі *турбот, клопатаў* (Няхай хто маладзейшы з'ездзіць... Сваіх *турбот повен рот*. В. Праскураў).

Зразумела, што правільнасць выкарыстання ФА вызначаецца і паводле такіх паказчыкаў, як вызначэнне ў слоўніку лексіка-граматычнай і сінтаксічнай функцыі, замацаванай за фразеалагізмам, і дзякуючы прыведзеным у слоўніку стылістычным паметам, якія суправаджаюць ФА і складаюцца з функцыянальна-стылёвай і экспрэсіўна-ацэначнай афарбоўкі. Так, напрыклад, адзначаецца аднолькавае ўжыванне ў безасабовым значэнні такіх дзвюх ФА, як *імя ... легіён* і *да хваробы*, але для правільнага і дакладнага выкарыстання іх носьбіт мовы можа кіравацца адзначанымі ў слоўніку суправаджальнымі стылістычнымі паметамі, якія для гэтых ФА розныя: для першай – *кніжн.*, для другой – *прст.*, на аснове чаго дыферэнцыруецца ўжыванне кожнай з іх з улікам маўленчай сітуацыі, што азначае немагчымасць замены іх адна другой у адным і тым жа кантэксце.

Яшчэ ў слоўніку адным паказчыкам дыферэнцыяцыі выкарыстання ФА з'яўляецца выдзяленне і падача сінанімічных радоў ФА, дзякуючы якім “забяспечваецца больш глыбокае пранікненне ўсэнсавую структуру растлумачанага фразеалагізма, значна паўнейшы яго каментарый” [1, с. 27]. Так, на прыкладзе ФА семантычнага поля ‘многа, у вялікай колькасці’ ў слоўніку выдзяляюцца тры сінанімічныя групы ФА. Першыя дзве групы сінонімаў аб'ядноўваюць ФА, якія збліжаюцца на аснове выдзялення валентна абмежаванага значэння, агульнага для іх у кожнай групе ФА і іх спалучэння з пэўным словам-найменнем таго, з чым звязана вялікая колькасць. Да іх адносяцца ФА, якія ўказваюць на: 1) многа грыбоў, ягад ці грыбоў і ягад (*хоць вазамі вазі; хоць граблямі грабі/заграбай; хоць касой касі; хоць касу закладвай/закладай*) і 2) многа грошай (*куры не клююць; хоць сцены ў хаце аблейвай/клей*).

А трэцяя група сінанімічных фразеалагізмаў уключае ўсе астатнія 58 ФА семантычнай групы ‘многа, у вялікай колькасці’, але яны не збліжаюцца паводле такога паказчыка, які паслужыў асновай вызначэння сінанімічных ФА ў дзвюх першых групах сінонімаў. Вось толькі некалькі прыкладаў ФА: 1) *валіцца цераз горла*, у выкарыстанні якога на першае месца выходзіць не столькі абазначэнне вялікай колькасці чаго-небудзь (дарэчы, гэта могуць быць, як правіла, канкрэтныя прадметы), колькі выказванне адмоўнага стаўлення да чалавека, які мае такую колькасць ці жадае гэтага, што асабліва выразна выяўляецца у маўленні, напрыклад: *Усё ў яго ёсць, цераз горла валицца, а яму аніяк не хапае, каб яго трасца ханіла!* А. Шлег; 2) *дай бог/божа кожнаму*, якая, па-першае, можа азначаць вялікую колькасць абстрактных і канкрэтных прадметаў; па-другое, у супрацьлегласць папярэдняй ФА, станоўча ацэньвае вялікую колькасць чаго-небудзь у каго, напрыклад: [Каця] *не такая, каб спавядацца кожнаму... Не! Гордасці ў яе – дай божа кожнаму...* П. Місько; 3) *не кот наплакаў*, пры ўжыванні якой улічваецца не столькі вялікая колькасць, паколькі яна можа быць адносна вялікай, а перакананне ў тым, што яна дастатковая і інш. Нават гэтыя адзінкавыя прыклады сведчаць, што прыведзеныя ФА не могуць быць, як у першых двух групах сінанімічных ФА, узаемазамяняльнымі, г.зн. для гэтай групы ФА ёсць свае крытэрыі ўжывання. Акрамя таго, на нашу думку, у складзе трэцяй групы сінанімічных ФА, пададзеных у слоўніку, даволі выразна выдзяляюцца ФА з агульным значэннем ‘празмерна, занадта многа, больш чым трэба’: *адбою няма; валицца цераз горла; вышэй галавы; вышэй вушэй; да Масквы ракам не пераставіш; з горла лезе; з горла прэ*.

Як відаць, паказчыкі размежавання, дыферэнцыяцыі ў выкарыстанні ФА з агульным значэннем ‘многа, у вялікай колькасці’, якія акрэсліваюцца матэрыялам слоўніка, па-першае, паслядоўна не вытрыманы, па-другое, не ахопліваюць усе ФА, а значыць, не з'яўляюцца ўніверсальнымі, што ў пэўнай ступені тлумачыцца мэтай і задачамі тлумачальнага слоўніка фразеалагізмаў, галоўнае для якога – прадставіць фразеалагічнае багацце беларускай літаратурнай мовы. Па форме выражэння аднолькавых паводле значэння фразеалагізмаў.

Думаецца, што асновы дыферэнцыяцыі ў выкарыстанні ФА і прычыны ўзнікнення могуць быць выяўлены і яны ўзаемазвязаны, калі падысці да аналізу ФА з боку іх асноўнай ролі і назначэння – быць захавальнікамі і сродкамі перадачы мудрасці многіх пакаленняў беларусаў, тых своеасаблівых правілаў жыцця, ацэнкі і характарыстыкі, выражэння адносін да акаляючай рэчаіснасці ў разнастайнасці яе праяўлення, што яднае нас, робіць прадстаўнікамі

пэўнага народа. Вызначым наяўнасць-адсутнасць карэляцыі паміж значэннем ФА і той мадэллю вобразнага складніка іх, тым вобразам, што ляжыць у аснове іх унутранай формы, іх ужываннем і той інфармацыяй, якая экспліцытна ці імпліцытна прысутнічае ў семантыцы ФА і якая кіруе выбарам, месцам ужывання ФА, паколькі мяркуем, што пры наяўнасці розных выражэнняў аднаго і таго ж мы ўсё ж маем справу “з рознымі канцэптuallyнымі варыянтамі і адпаведна з рознымі семантычнымі структурамі” [4, с. 71]. Для аналізу возьмем групу ФА, якія аб’яднаны агульным значэннем ‘страх’ і з якіх найбольш адзначаюцца тыя, якія характарызуюць суб’ект і маюць агульнае значэнне ‘хто-н. адчувае моцны жах, страх’: *кроў ледзянее; кроў у жылах стыне /застыла; сэрца ледзянее /ледзянела; зуб на зуб не пападае; мароз па скуры; мурашкі бегаюць /прабягаюць / бягуць па целе; валасы становяцца дыбам; вочы на лоб лезуць; душа ў пятках; калені /лыткі дрыжаць /трасуцца; кідае /кінула ў <халодны> пот; паджылкі трасуцца; скура пашэрхла; скура шэрхне; сэрца абрываецца; у пяткі кальнула*. Усе яны з’яўляюцца вербальнымі сродкамі выражэння таго адчування, як чалавек у “наіўнай карціне свету” ўспрымае пэўную сітуацыю і ацэньвае яе як пагрозу для сябе, у выніку чаго ўзнікае эмоцыя страху. Заўважым, што колькасць ФА з адным значэннем з’яўляецца адпаведнікам разнастайнасці фізіялагічных адчуванняў чалавека, а паколькі такіх адчуванняў некалькі, то адпаведна павялічваецца колькасць адзінак для іх абазначэння.

Усе пералічаныя ФА перадаюць пачуццё страху, якое для чалавека можа праяўляцца ў бескантрольных фізіялагічных рэакцыях, суадносных з холадам, амярцвеннем, дрыжаннем і іншымі фізічнымі зменамі, якія чалавекам разглядаюцца як характэрнае знешняе праяўленне, ці, паводле тэрміна Л.Н. Іарданскай, з’яўляюцца сімптомнымі [5, с. 7]. У залежнасці ад таго, якія сімптаматычныя выражэнні канцэптuallyзаваны, можна меркаваць пра адчуванне і праяўленне страху, але, што вельмі важна, у гэтых моўных адзінках выяўляюцца і тыя адносіны, характарыстыкі, станоўчыя ці адмоўныя ацэнкі, якія яны выражаюць і якія такім чынам зафіксаваны ў ФА. Вобразны складнік ФА дазваляе правесці семантычную дыферэнцыяцыю і адпаведна дыферэнцыяцыю выкарыстання.

Так, паводле ацэнкі з пералічаных ФА выдзяляюцца тыя, у якіх асабліва выразна выяўляецца ідэя холаду, вобраз застывання органаў чалавека, што адчувае і такім спосабам выражае страх. У іх няма адмоўнай характарыстыкі асобы, паколькі гэтыя ФА адлюстроўваюць такую сітуацыю, калі страх выклікаецца аб’ектыўнымі прычынамі, для маўленчай асобы яны з’яўляюцца вельмі сур’ёзнымі, магчыма, нават небяспечнымі для жыцця. Тут пачуццё страху можна было б абазначыць словам жах (заўважым, што гэта, як правіла, адлюстравана ў семантыцы такіх ФА ў лексікаграфічнай крыніцы, як, напрыклад, ФА *кроў ледзянее; кроў у жылах стыне /застыла; сэрца ледзянее /ледзянела* і інш. Пра гэта сведчаць і прыклады ўжывання: *Ледзянее кроў, калі я думаю, што гэтыя адборныя фашысцкія галаварэзы могуць апынуцца там, дзе жыў Саша*. (І. Шамякін); *А цяпер куды ні кіне дзед пагляд сваіх вачэй, ажно кроў у жылах стыне, боль як вугалем пячэ*. (А. Астрэйка).

Такога тыпу страх, а адпаведна і яго канцэптuallyзацыя ў ФА, выяўляецца паводле назіранняў нават пры ўспрыманні толькі паведамлення, інфармацыі пра падобную сітуацыю, падзею, абставіны і пад. ці пры ўспамінах чалавека, які перажыў іх, на што падказваюць прыклады ўжывання адпаведных ФА, напрыклад: *Ажно сэрца ледзянее, / Як успамінаю*. (Я. Купала); *Дзве гадзіны мы гутарылі з настаўніцай. Пачуў я тады такія гісторыі, што сэрца ледзянела*. (Л. Прокша).

Як відаць, ва ўсіх прыведзеных вышэй ілюстрацыях выкарыстаны ФА з ідэяй холаду для характарыстыкі чалавека, які не ўспрымаецца як палахлівы, баязлівец, тым больш “заяц”, а таму гэтыя адзінкі не выражаюць асуджэння, не нясуць адмоўнай канатацыі, паколькі пачуццё страху, якое чалавек адчувае, апраўдваецца знешнімі абставінамі і з’яўляецца знешне матываваным. На аснове гэтага і з улікам практыкі выкарыстання можна з упэўненасцю меркаваць, што ўсе пералічаныя ФА могуць замяняць адна другую, яны толькі рэпрэзентуюць розныя спосабы ўспрымання і адчування такога тыпу страху.

Па-рознаму ўспрымаюцца і адпаведна выкарыстоўваюцца ФА, пабудаваныя паводле метафарычнай мадэлі “страх – ‘фізічная слабасць’”, у выніку чаго яны падзяляюцца на тры падгрупы. Першую падгрупу складаюць ФА для абазначэння страху як рэакцыі на знешняе

праяўленне яго прычыны. Яны больш блізкія да групы ФА з ідэяй холаду, паколькі выражаюць сапраўдны страх, што выклікаецца знешнімі прычынамі, часцей не залежнымі ад чалавека, а таму не нясуць адмоўнай характарыстыкі. Так, выкарыстанне ФА *скура пашэрхла; скура шэрхне; сэрца абрываецца/ападае; сэрца як/чуць не выскачыць* абумоўлена неабходнасцю абазначыць страх, але выразнай адмоўнай характарыстыкі асобе, якая перажывае яго, няма. Вось чаму яны не нясуць адмоўнай характарыстыкі, пра што і сведчаць прыклады выкарыстання: *гэткая немата не меней страшная, чым гвалтоўная часіна, калі блізка страляюць ці паляць. Вусцішна. Аж скура шэрхне.* (Г. Далідовіч), дзе выразна ідэнтычнасць выкарыстання ФА *шэрхне скура* з такімі ФА, як *сэрца ледзянее, кроў стыне* і інш.

Другую падгрупу ФА для абазначэння страху складаюць наступныя: *валасы/волас становяцца/падымаюцца/устаюць дыбам/дыба/дуба/дубка; вочы на лоб лезуць/палезуць/вылазяць/вылазілі; кідае/кунула ў <халодны> пот; лыпаць вачамі/-ыма*, якія выяўляюць двухпланавасць ацэнкі і адпаведна ўжывання ў залежнасці ад прычыны страху, рэпрэзентаванага ў іх: выкліканы знешняй пагрозай ці ўнутраным станам, такой рысай характару чалавека, як баязлівасць, палахлівасць. У выніку яны могуць даваць як станоўчую, так і адмоўную ацэнку чалавеку з яго прычынай страху, “тыпам” адчування і праяўлення яго. Гэта азначае, што прыведзеныя ФА могуць ужывацца з рознымі мэтамі і мець розныя характарыстыкі, як, напрыклад, у наступных кантэкстах: *Андрэй пачуў, як у яго падымаюцца дыбам валасы і на спіне пабег шорах.* (І. Пташнікаў) і *І сталі валасы дубка ў небаракі Янука.* (К. Крапіва), дзе выкарыстанне ФА *падымаюцца дыбам валасы* характарызуецца адсутнасцю адмоўнай ацэнкі і асуджэння такога праяўлення страху, а ФА *сталі валасы дубка* – наяўнасцю адмоўнай ацэнкі героя, паколькі далейшы кантэкст раскрывае яго як баязліўца.

А трэцяя падгрупа ФА, унутраная форма якіх выяўляецца праз метафарычную мадэль ‘страх – фізічная дысфункцыя’ (*душа ў пятках; душа ў пяткі <схавалася, ускочыла>; калені /лыткі дрыжаць /трасуцца; паджылкі трасуцца; у пяткі /у пяты кальнула /закалола; цямнее /зеланее ў вачах // цямнела /пацямнела /назеланела ў вачах; язык адняўся; язык прысох /прыліп <да зубоў /да паднябення>*), ілюструе пачуццё страху як пераўвядлічанае пачуццё, якое такім на самой справе не з’яўляецца і якое па гэтай прычыне не можа быць станоўча ацэненым. З дапамогай такіх ФА чалавек характарызуецца як палахлівы альбо які такім прытвараецца, бо яму не пагражае бяда, няшчасце ці іншая знешняя сур’ёзная прычына, што выклікае ўзнікненне страху-жаху. Чалавек сам стварае, нагнае свой страх ці прыкідваецца баязлівым, што зноў жа падлягае асуджэнню. Гэта выразна падмацоўваюць прыклады ўжывання такіх ФА ў мове адных асоб для ацэнкі і характарыстыкі другіх. Напрыклад: – *А не перадумаў? – усё гэтак жа крыва ўсміхаючыся, Валерый глядзеў ва ўпор. – Паджылкі не трасуцца?* (“Звязда”); *Тут у Міколы і язык адняўся. Ён баяўся зірнуць у акно, бо быў упэўнены, што ў акне ўжо тырчаць страшная галава.* (Я. Колас).

Калі ж пэўная асоба гаворыць пра сябе, выкарыстоўваючы названыя ФА, то яны ўжываюцца з яўнай іроніяй, напрыклад: [Грачанік:] *Тады ўсе мы былі смелыя. А цяпер паклічуць на бюро – калені дрыжаць.* (І. Шамякін).

Па-рознаму выяўляецца ацэнка ў групе кампаратыўных ФА (*як агню; як авечы хвост; як асінавы ліст; як чорт ладану, як чорт крыжа*), дапоўнім яшчэ ФА *пад завязку*, аб’яднаных агульным значэннем ‘вельмі моцна, панічна (баяцца каго-, чаго-н.)’. Кожная з прыведзеных ФА дакладна мае сваё месца выкарыстання і выконвае сваю ролю ў ацэнцы чалавека. Гэта выразна выяўляецца ў залежнасці ад унутранага вобраза, ад параўнання тыпу страху і выпрацаванага ў свядомасці чалавека эталона, стэрэатыпа яго ўяўлення.

Агонь – сапраўдная пагроза, а таму ён выступае эталонам высокай ступені праяўлення страху ў ФА *як агню*, што і падмацоўвае прыклад ужывання гэтай ФА ў маўленні: *Махнач як агню баяўся Бародкі, і таму Лемяшэвіч вырашыў пайсці на хітрыкі.* (І. Шамякін), дзе рэзкага асуджэння і выразнай адмоўнай ацэнкі асобы, якая баіцца, не назіраем, паколькі для страху маецца прычына, ёсць пагроза чалавеку, праўда, бытавога характару, якую можна абысці, ад якой можна перасцерагчыся, што і абумоўлівае адпаведнае выкарыстанне ФА ў бытавых зносінах.

Амаль гэтак жа характарызуе чалавека ФА *як асінавы ліст*, хаця тут выяўляецца адрозненне з улікам выражэння высокай ступені праяўлення страху чалавекам праз яго дры-

жанне, трымценне, а як вынік адрознення ў спалучальнасці гэтай ФА толькі з дзеясловамі *дрыжаць, трымцець* і падобных, і ў выкарыстанні з мэтай яшчэ і перадаць фізічны стан баязлівага ці запалоханага чалавека, напрыклад: *Згадаў [Верасоўскі] свой першы ўрок – дзівак, ён тады так хваляваўся, дрыжаў як асінавы ліст і нічога не помніў, што трэба гаварыць вучням.* (Я. Сіпакоў).

Параўнанне чалавека з авечым хвостом – гэта паказчык прыніжэння яго годнасці, і такія асацыяцыі, адлюстраваныя ў ФА *як авечы хвост*, выяўляюць выток не толькі выражэння высокай ступені праяўлення страху, але найперш адмоўнага стаўлення да такіх паводзін чалавека, рэзкага асуджэння да такога пачуцця, што падмацоўваецца і маўленчай практыкай: *Зрабілася холадна, і голая душа затрэслася як авечы хвост.* (М. Захаранка).

Размоўныя ФА *як чорт ладану* і *бы/як чорт крыжа* таксама выяўляюць высокую ступень боязі, страху, але ў іх адлюстравана ўяўленне чалавека пра моц і сілу хрысціянскіх сімвалаў – крыжа і ладану, а таму тут ацэнка не з'яўляецца істотнай, тут важней падкрэсліць ступень праяўлення страху, што ўжо само за сябе гаворыць аб перабольшванні прычыны страху, а таму і адпаведнае бытавое выкарыстанне гэтых дзвюх ФА. Напрыклад: *Усе закаханыя страшэнныя эгаісты... Вось таму і я каханню баюся як чорт ладана.* (І. Шамякін), дзе няма асуджэння ці адмоўнай ацэнкі асобы з-за яе страху, створанага самім чалавекам, але выяўляецца пераўвельчэнне прычыны страху, што дазваляе паказаць найвышэйшую ступень інтэнсіўнасці яго праяўлення і такім чынам ацаніць асобу.

З асуджэннем, а часцей з іроніяй ці жартам выкарыстоўваюцца ФА са значэннем ‘уцякаць, ратавацца ад небяспекі ўцёкамі’ – *падмазваць пяткі /пяты; паказваць пяткі; рваць кіпці*, дзе нават парадак пералічэння іх як бы выражае нарастанне інтэнсіўнасці дзеяння ўцёкача і ўзмацненне экспрэсіўнай ацэнкі, што істотна ўплывае на іх выкарыстанне. У прыведзеных ФА саматычны кампанент *пяткі, пяты, кіпці* выступаюць квазісімвалам ‘сродак пазбягання прычын страху’.

Найбольш выразна і паслядоўна адзначаецца адмоўная канатацыя, рэзкае асуджэнне асобы, нават грубая насмешка ў адносінах да чалавека пры выкарыстанні ФА *заячая/заечая душа* ‘вельмі баязлівы чалавек’; *задаваць труса* ‘баяцца, палохацца’; *труса святкаваць* ‘баяцца, палохацца’, якія заўсёды характарызуюць чалавека толькі негатыўна і служаць для выражэння неадабральных адносін да яго, паколькі тут знайшло яўнае выражэнне падабенства чалавека з зайцам, трусом, якія ў народным уяўленні асацыіруюцца і выступаюць эталонамі боязі, палахлівасці, страху. Адпаведна гэта падмацоўваецца іх ужываннем у маўленні: *“Я ж цябе наваджу, сліхняк! – падумаў Дзямбо. – Прымушу, заечая душа, некалькі разоў угару, вы-салапіўшы язык, плесціся”.* (І. Гурскі).

Такім чынам, фразеалагізмы як унікальныя моўныя адзінкі беларускай мовы, якія адлюстроўваюць, захоўваюць і перадаюць пэўную інфармацыю ад пакалення да пакалення, звязаны з архаічнымі і параўнальна “старымі” ўяўленнямі, як, напрыклад, ФА з агульным значэннем ‘страх’, дзе адлюстраваны стан узбуджэння і напружання са спецыфічнымі саматычнымі і псіхічнымі праяўленнямі. Аналіз усіх выяўленых ФА беларускай мовы, аб’яднаных значэннем ‘страх’, адкрывае адну цікавую заканамернасць: паколькі пачуццё страху не выяўляецца візуальна, непасрэдным назіраннем, то ў мове для наймення страху ў ФА замацавалася фіксацыя пэўных сімптомных рэакцый, фізічнага стану чалавека ці жывёл (у апошнім выпадку назіранні за паводзінамі авечкі, зайца, труса). Менавіта асацыяцыя страху з пэўнымі рэакцыямі арганізма ці фізічным станам чалавека сталі асновай фарміравання ў наўнай карціне свету ўяўленняў пра гэтую эмоцыю, якая з “нябачных” феноменаў пераходзіць у “бачныя”. Такая заканамернасць выяўляецца дзякуючы ўстанаўленню ўнутранай формы ФА, вобразнай асновы гэтай эмоцыі чалавека.

Устанаўленне ўнутранай формы ФА са значэннем ‘страх’, іх вобразнай асновы тлумачыць прычыну іх шматлікасці і выяўляе асновы іх дыферэнцыяцыі паводле выкарыстання, калі патрэбна не толькі абазначыць пачуццё, але, што найбольш важна, даць пэўную ацэнку страху і яго носьбіту, вызначыць прычыну страху і ступень яго інтэнсіўнасці, на аснове чаго выразіць адносіны, даць характарыстыку асобе, якая перажывае гэтае пачуццё.

Вызначана, што ФА з ідэяй холаду, ці ўтвораныя па метафарычнай мадэлі ‘страх – холад’, называюць страх як пачуццё не залежнае ад самога чалавека, як вынік вельмі моцнага ўздзення знешніх абставін, якія не могуць не выклікаць моцных эмацыйных пачуццяў, а таму ўжыванне ФА тыпу *сэрца ледзянее* і пад. не нясуць асуджэння чалавеку, які адчувае страх такога тыпу, і адмоўна яго не ацэньваюць.

Наадварот, тыя ФА, унутраная форма якіх выяўляе мадэль ‘страх – фізічная дысфункцыя’, часцей за ўсё негатыўна ацэньваюць носьбітаў такога тыпу праяўлення гэтага пачуцця, паколькі ў гэтых адзінках страх найбольш часта ўспрымаецца як пачуцці пераўвядлічанае і не апраўданае рэальнай пагрозай для чалавека, такі страх вызначае ў пэўнай ступені ўшчэрбнасць чалавека, а таму ФА тыпу *душа ў пятках; душа ў пяткі <схавалася, ускочыла>; калені /лыткі дрыжаць /трасуцца; паджылкі трасуцца* і інш. нясуць адмоўную ацэнку, асуджэнне, часта ўжываюцца з іроніяй (*лыткі трасуцца*).

ФА, аб’яднаныя агульным значэннем ‘вельмі моцна, панічна (баяцца каго-, чаго-н.)’ (*як агню; як авечы хвост; як асінавы ліст; як чорт ладану, як чорт крыжа*), закліканы хутчэй для выражэння інтэнсіўнасці праяўлення пачуцця страху, але і тут назіраецца дыферэнцыяцыя паводле ўжывання ў залежнасці ад унутранага вобраза, выкарыстанага ў іх аб’екта параўнання: асуджэнне, здзек, насмешка (*як авечы хвост*) і неадабрэнне страху з-за пераўвядлічэння бытавых яго прычын (*як агню; як асінавы ліст; як чорт ладану; як чорт крыжа*).

Толькі для адмоўнай характарыстыкі, для негатыўнай ацэнкі чалавека выкарыстоўваюцца субстантыўная ФА *заячая/заечая душа* і дзеяслоўныя ФА *задаваць труса* і *труса святкаваць*, дзе выразна выяўлена і акрэслена асацыяцыя чалавека з трусом ці зайцам як эталонамі страху.

Як можна меркаваць, менавіта вызначэнне ўнутранай формы, вобразнага складніка ФА дазваляе, па-першае, растлумачыць узнікненне пэўнай колькасці, здавалася б, аднолькавых паводле значэння моўных адзінак, а на самой справе праілюстраваць багацце моўных сродкаў для выражэння самых розных адценняў, нюансаў у ацэнцы, адносінах, характарыстыцы да аднаго і таго ж, тым самым стаць крыніцай пазнання разумовых працэсаў, мыслення чалавека, спосабу выражэння яго ўяўленняў пра свет; па-другое, вызначыць асновы іх дыферэнцыяцыі ў маўленчай дзейнасці чалавека.

Літаратура

1. Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. Т. 1. А-Л / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 672 с; т. 2. М-Я / І.Я. Лепешаў: Мінск: Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 704 с.
2. Телия, В.Н. Культурно-национальные коннотации фразеологизмов (от мировидения к миропониманию) / В.Н. Телия // Славянское языкознание. XI междунар. съезд славистов. Доклады российской делегации; Сб. докладов /Отделение лит-ры и языка РАН; Отв. ред. Н.И. Толстой. – М.: Наука, 1993. – 351 с.
3. Мокиенко, В.М. Славянская фразеология / В.М. Мокиенко. – М.: Высшая школа, 1989. – 287 с.
4. Добровольский, Д.О. Образная составляющая в семантике идиом / Д.О. Добровольский // Вопросы языкознания. – 1996. – № 1. – С. 71-93.
5. Иорданская, Л.Н. Лексикографическое описание русских выражений, обозначающих физические симптомы чувств / Л.Н. Иорданская // Машинный перевод и прикладная лингвистика. Вып. 16. – М.: МГПИИЯ, 1972. – С. 3-21.